

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΜΑ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1970

ΤΕΥΧΟΣ Β'

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ*

Υ Π Ο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Α'. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ.

1. Ἡ «ἀττική—κοινή» Ἑλληνική γλῶσσα, ἡ ἀπὸ τοῦ μ. Ἀλεξάνδρου περίπου καὶ ἐφεξῆς ἐπικρατήσασα, μάλιστα δ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐκεῖθεν δὲ εἰς ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον διαδοθεῖσα, ὑπῆρξε τὸ ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας χρησιμοποιηθὲν ὄργανον ἐξαπλώσεως τῆς νέας διὰ Χριστοῦ Ἀποκαλύψεως, τὸ ὄργανον τοῦ τε γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ ἢ κηρυκτικοῦ καὶ διδασκτικοῦ-κατηχητικοῦ λόγου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων διαφέρει μὲν τῆς ἀπλουστέρας «κοινῆς» καὶ ὁμιλουμένης γλώσσης τῆς Κ.Δ., τείνουσα, ἰδίᾳ διὰ τῶν μεγάλης μορφώσεως Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δ' καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Ε' αἰ. νὰ ἐγγίση τὸ ὕψος τῆς ἀρχαίας «ἀττικῆς-ὑψηλοτέρας» γλώσσης· ἐν τούτοις οἱ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὸ πλήρωμα αὐτῶν τελοῦντες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τῷ κατηχητικῷ καὶ κηρυκτικῷ αὐτῶν ἔργῳ ἐπιδιώκουσι χρῆσιν ἀπλουστέρας καὶ περισσότερον ὑπὸ τῶν πιστῶν νοουμένης γλώσσης, ὡς φέρ' εἰπεῖν ὁ ἱερός Χρυσόστομος. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐν τοῖς Ἀντιρρητικοῖς συγγράμμασι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἔνθα ἡ ἀνάγκη ἀναιρέσεως τῶν κακοδόξων θεωριῶν ἐπέβαλλεν χρῆσιν γλώσσης ἀπλουστέρας πρὸς ἐπίδρασιν μεγαλυτέραν ἐπὶ τοῦ ποιμνίου καὶ διασφάλισιν τούτου ἀπὸ τῶν αἰρετικῶν κακοδοξιῶν, ὡς παρατηροῦμεν κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ ἔργῳ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου (Β' ἡμισυ Δ' αἰ.) «Περὶ

* Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῇ «Ἐταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ», τὸ 1966.

ψευδοῦς ἀσκήσεως»¹. Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ Γνωστικοὶ αἰρετικοὶ πρῶτοι ἐχρησιμοποίησαν πρὸς διάδοσιν τῶν κακοδοξιῶν τῶν ἀπλουστέραν γλῶσσαν, οἷαν ἐμφανίζουσιν ἡμῖν ὑπὲρ πάντα τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, τὰ οὕτω λεγόμενα «Ἄ π ὀ κ ρ υ φ α» συγγράμματα, τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γνωστικῆς προελεύσεως, ὡς καὶ τὰ πρῶτα γνωστικὰ δ η μ ὠ δ η ἐκκλησιαστικὰ ἄσματα. Ἐκ τούτου καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς ἐχρησιμοποιοῦν γλῶσσαν «ἀπλῆν-κοινήν» ἐν τοῖς ἀντιρρητικοῖς αὐτῶν συγγράμμασι καὶ ἐκ τούτου ἡ «τονικὴ ῥυθμοποιία» ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ Ὑμνογραφίᾳ ἐπιβάλλεται βαθμηδόν, ἐκτοπίσασα ἀπὸ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ ἰδίᾳ καὶ ὕστερον τὴν ἀρχαίαν «προσωδιακὴν» ποιήσιν, ὡς ἀκατάληπτον καὶ ψυχρὰν διὰ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, μηδεμίαν ἢ μηδαμινὴν ἐπ' αὐτῶν ἐπίδρασιν ἀσκοῦσαν, μηδὲ τὴν ἱεράν θρησκευτικὴν συγκίνησιν ἐπὶ τὰς καρδίας τῶν πιστῶν προκαλοῦσαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλῆν καὶ ὑπὸ τοῦ πλῆθους τῶν πιστῶν κατανοητὴν καὶ εὐάρεστον γλῶσσαν τῆς νεωτέρας ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, ἐπὶ τῆς «τονικῆς ῥυθμοποιίας» στηριζομένης, τῆς ὡς ἦτο φυσικόν, τὰ μύχαια τῶν θρησκευόντων κινούσης καὶ βαθύτατα συναισθήματα εὐλαβείας δημιουργούσης.

2. "Ὅπως ποτ' ἂν ἦ, ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν τῷ ἰδιώματι τῆς «κοινης-ἀττικῆς», καὶ ἄλλοτε «ὑψηλοτέρας», ἄλλοτε δὲ «δημωδεστέρας» καθισταμένης, εἶναι ἡ κυριαρχοῦσα γλῶσσα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καθόλου συγγραφέων ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἀφρικῇ μέχρι μεσοῦντος καὶ τοῦ Γ' αἰ. ἔτι. Οὕτω πως ὁ Τ ε ρ τ υ λ λ ι α ν ὸ ς († μετὰ τὸ 220) ἐν Καρχηδόνι εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην εἶναι τῶν λατινιστῶν γεγραμμένων ἔργων του νὰ μεταφράσῃ καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὁ δὲ Ἰ π π ὀ λ υ τ ο ς († 235) Ρώμης συνέταξε τὰ ἔργα του εἰς μόνον τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν². Τὸ πρῶτον λ α τ ι ν ι σ τ ῖ συνταχθὲν ἔργον ἦτο ἡ Passio San-

1. Κ. Μ π ὶ ν η, Ἱνες αἱ καταπολεμούμεναι αἵρέσεις ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀμφιλοχίου, μητροπολίτου Ἰκονίου «Περὶ ψευδοῦς ἀσκήσεως», Ἐν Ἀθήναις 1961 σ. 4 ἔ.

2. Πρβλ. C. P. Caspari, Ungedruckte, unbeachtete und wenig beachtete Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel 3, Christiania 1875 (Universitätsprogr.), 267-466: «Griechen und Griechisch in der römischen Gemeinde in den drei ersten Jahrhunderten ihres Bestehens».

ctorum Scillitanorum (καλοῦνται οὕτω οἱ ἐκ Σκιλλίου τῆς Νομιδίας τῆς Β. Ἀφρικῆς καταγόμενοι 12 χριστιανοί, οἱ ἐπὶ Κομμόδου τῆ 17 Ἰουλίου 180 πρῶτοι τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάντες, ἦτοι οἱ ἄνδρες Speratus, Nartzalus, Cittinus, Veturius, Felix, Aquilinus, Lactantius καὶ 5 γυναῖκες: Januaria, Generosa, Vestia, Donata καὶ Secunda. Τὸ μαρτύριον τοῦτο, σπουδαιότατον διὰ τὴν ἀρχαιότητά του, διεσώθη ἐν τε τῷ πρωτοτύπῳ λατινικῷ κειμένῳ καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει). Ἡ λατινικὴ γλῶσσα λοιπόν, ὡς ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα τῶν Δυτικῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν Β. Ἀφρικῇ, ὕστερον δὲ βραδέως καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Γ' αἰ. εἰσάγεται ἐν Ῥώμῃ καὶ βαθμιαίως καθίσταται ἡ ἐπικρατοῦσα ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα, οὐ μόνον τῶν Δυτικῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα τῆς Λατρείας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, μέχρι καὶ τῆς σήμερον ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας ἀναγνωριζομένη ἀπανταχοῦ τοῦ καθολικοῦ κόσμου. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἤρξατο ὑποχωροῦσα, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ., διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐπιχωρίων ἀνατολικῶν γλωσσῶν, ἰδίᾳ τῆς συριακῆς, τῆς κοπτικῆς, τῆς ἀρμενικῆς, τῆς αἰθιοπικῆς καὶ πολὺ ὕστερον τῆς ἀραβικῆς καὶ παλαιοσλαωνικῆς.

3. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα λοιπόν, λόγῳ τῆς εἰς ὕψιστον βαθμὸν λεπτοτάτης καὶ εὐγενεστάτης ἐξελίξεώς της· λόγῳ τοῦ πλουσιωτάτου λεξιλογίου αὐτῆς καὶ τῶν ποικιλωτάτων μορφῶν τῆς διατυπώσεώς της, ἀπέβη τὸ ἰδεῶδες καὶ ἐπιτηδειότατον ὄργανον πρὸς διατύπωσιν, ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῶν Ἀληθειῶν καὶ διδαχῶν τῆς διὰ Χριστοῦ Ἀποκαλύψεως. Τὰ ἔργα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τὰ ἔργα τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἰ., ὀλόκληρος ἡ ἀρχαία Ἀπόκρυφος Γραμματεία, τὰ πρῶτα Σύμβολα πίστεως, οἱ πρῶτοι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, αὐτοὶ οἱ κανόνες τῶν ἐπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐγράφησαν πάντα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ «ἀττικῇ-κοινῇ». Εἶναι δὲ λυπηρὸν ὅτι οἱ περὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀσχολούμενοι ἐπιστήμονες δὲν ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἰδιαίτερος εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐκκλησιαστικῆς προελεύσεως ἔργων, ἐν οἷς θὰ ἠδύναντο

ν' άνεύρωσι πλείονα στοιχεΐα τῆς ἐξελικτικῆς διαδρομῆς τῆς «ἀττικῆς-κοινῆς» Ἑλληνικῆς γλώσσης, πέραν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν, ὡς καὶ τῶν κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινούς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀκμασάντων συγγραφέων, οἳ οἱ Πολύβιος καὶ Πλούταρχος, Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, «ὁ πνευματικὸς πατὴρ τῆς ἑλληνικῆς διγλωσσίας», κατὰ τὸν Krumbacher, Δίων ὁ Χρυσόστομος, Αἴλιος Διονύσιος, Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς, ὁ Πολέμων, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Κλαύδιος Αἰλιανός, ὁ Εἰρηναῖος ἢ Πακᾶτος, ὁ Φιλόστρατος, ὁ Ἡρωδιανός, ὁ Φρύνιχος, ὁ Μοῖρις καὶ εἴ τις ἕτερος. Εἰδικὴ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἀπὸ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς «ἀττικῆς-κοινῆς» Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐπὶ τῶν γραπτῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς Γραμματείας, θ' ἀπεδείκνυεν ἀσφαλῶς ὀπηλίικην ἐπίδρασιν εἰς ἀπλοποίησιν ἢ καὶ διάπλασιν ἐπὶ τὸ ἐκφραστικώτερον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἤσκησαν οἱ τε Πατέρες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ οἱ καθόλου ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ τὰ γραπτὰ καθόλου μνημεῖα (χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, ἐπιστολογραφία χριστιανικὴ, παπυρολογικὰ χριστιανικὰ εὐρήματα, λειτουργικὰ κείμενα, ὕμνολογία, ποιήσεις γενικώτερον, κηρυκτικὴ καὶ ἀντιρρητικὴ γραμματεία, πατερικὰ ἀποφθέγματα, ἀσκητικοὶ κανόνες κλπ.κλπ.) διὰ τε τὴν ἐξέλιξιν τῆς «ἀττικῆς-κοινῆς» καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν ταύτης ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον.

4. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἰδίᾳ τὸ κατ' ἀρχάς, δὲν ἀπέβλεπον οὔτε εἰς μεγαλοστομίαν οὔτε εἰς δικανικὴν, ὅσον καὶ ἐντυπωσιακὴν καλλιέπειαν, ἀλλ' ἀπλῶς εἰς διατύπωσιν ὑψηλῶν θρησκευτικῶν Ἀληθειῶν δι' ἀπλουστέρων κατὰ τὸ δυνατόν λέξεων, διότι σκοπὸς τούτων ἦτο ἡ ἐποικοδομὴ, ἢ κατανόησις ὑπὸ τῶν ἄλλων τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τούτων. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀρτιωτάτη ἐνίων τοῦλάχιστον ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων κατάρτισις ἐν τῇ «ἀττικῆ-γλώσση», ἐκίνει τὴν γραφίδα τούτων εἰς διατύπωσιν τοῦτ' αὐτὸ λογοτεχνικὴν τῶν ἰδεῶν καὶ ἐννοιῶν τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων των. Οὕτω πως οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες Κλήμης Ῥώμης (92-101 μ.Χ.), Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας (†115/7), ἢ Πρὸς

Διόγνητον ἐπιστολῇ (ca. 200-230), Εἰρηναῖος (τέλη Β' αἰ.), Ἰππόλυτος Ῥώμης (†235) ἐνιαχοῦ τῶν ἔργων των ἀνυψοῦνται εἰς ἀληθεῖς λογοτέχναις, ἐν δὲ τῇ ἀπλότητι τῆς ἐκφράσεώς των, οἶονεὶ ἐξ ὀρμεμφύτου κινοῦνται εἰς ὑψηλὴν διατύπωσιν τῶν ἰδεῶν των εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε ἐγγίξουσι πολλάκις τὰ ὄρια τῆς ποιητικῆς ἀρμονίας καὶ ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ὕφους ἐκπάγλου ὠραιότητος. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Κ.Δ., καίτοι χρησιμοποιοῦν ἐνίοτε ἐκλαϊκευμένας ἐκφράσεις, ἀποβαίνουσιν ἐν τούτοις πολλάκις ἄριστοι λογοτέχναι καὶ ἀριστοτέχναι τοῦ λόγου, ὡς π.χ. ὁ Λουκᾶς καὶ ὑπὲρ πάντας ὁ Παῦλος καὶ ὁ Ἰωάννης³. Ἀναλόγως λοιπὸν τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν προσώπων πρὸς τὰ ὁποῖα ἀπηυθύνοντο οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, καὶ ὁ λόγος αὐτῶν γίνεται ὅτε μὲν ἀπλούστερος, ὅτε δὲ ὑψηλότερος, μάλιστα δ' ὅταν ἀπηυθύνοντο εἰς πρόσωπα πεπαιδευμένα ἢ ἐπίσημα.

5. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰ. ἐμφανίζεται σχεδὸν ἀπότομος μεταβολὴ καὶ τοῦ ὕφους καὶ τοῦ λόγου τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ὁ καιρὸς τῶν διωγμῶν εἶχεν ἤδη παρέλθει. Ἡ νέα Θρησκεία τοῦ Χριστοῦ εἶχεν ἐπιβληθῆ. Οἱ χριστιανοὶ ἠδύναντο ἐλευθέρως πλέον νὰ καλλιεργῶσι πάντα τὰ πεδία τῆς γνώσεως καὶ νὰ ἐμβαθύνουν περισσότερον εἰς τὴν ἀρχαίαν προγονικὴν γραμματειακὴν κληρονομίαν. Αἱ ῥητορικαὶ Σχολαί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ Ἐθνικῶν διευθυνόμεναι, μεταφυτεύουν καὶ εἰς τοὺς χριστιανοὺς τροφίμους των τὴν ἀγάπην καὶ πολλάκις τὴν λατρείαν εἰς τὴν μεγαλειώδη πνευματικὴν κληρονομίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοῦ Ὀμήρου, τῶν ἐπικῶν καὶ λυρικῶν ποιητῶν, τῶν μεγάλων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ τῶν ἱστορικῶν, ῥητορικῶν, καὶ λοιπῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Οἱ πλεῖστοι τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ Δ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἐξεπαιδευθήσαν εἰς τοιαύτας ῥητορι-

3. Πρβλ. A. T h u m b, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Beiträge zur Geschichte und Beurteilung der Κοινή, Strassburg 1901. A. D e i s s m a n n, Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch - römischen Welt, Tübingen 1909²⁻³.

κάς Σχολάς. Καί ἤτο φυσικόν νά ὑποστῶσι τήν ἐπίδρασιν τούτων ἐν τῷ λόγῳ καί τῇ ἐκφραστικῇ αὐτῶν τέχνῃ. Καίτοι ἔζων ἐν μέσῳ ἀμορφώτου, κατὰ τὸ πλεῖστον, πλήθους, ὅθεν καί ἤναγκάζοντο πολλάκις ἐν τῷ προφορικῷ των λόγῳ, ἵνα γίνωνται καταληπτότεροι ὑπὸ τῶν ἀκροατῶν των, νά χρησιμοποιῶσι γλῶσσαν νοητὴν καί ἀπλουστέραν, ἐν τούτοις ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτῶν διατηροῦσι τὸ ὑψηλὸν ὕφος διατυπώσεως καί ἔστιν ὅτε-ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, ἀδιάφορον-ἐμφανίζονται ἐπιτετηδευμένοι ὠραιολόγοι. Τὴν διαφορὰν ταύτην θεωρίας καί πράξεως, ἐξῆρην ἤδη ὁ E. Norden⁴ διὰ τῶν ἐξῆς λίαν χαρακτηριστικῶν λέξεων: «Ἐν τῇ θεωρίᾳ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι καί τοῦ Μεσαιῶνος ἀντεπροσώπευον τὴν ἀρχὴν ὅτι ὤφειλέ τις νά γράφῃ ἐντελῶς εἰς ἀπλῆν γλῶσσαν τὰ ἔργα του, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει ἠκολούθησαν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τὴν ἐντελῶς ἀντίθετον ὁδόν». Ἄλλ' ἡ ἐμφανιζομένη αὕτη ἀντίθεσις δὲν πρέπει νά ἐκπλήξῃ τινά, προσθέτει ὁ ἴδιος συγγραφεύς, διότι «ἂν καί ἡ ἀρχὴ τῆς νέας Θρησκείας ὑπῆρξεν ἡ ἐκτὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἱσταμένη Παλαιστίνη, νῦν κατέστη τὸ πεδῖον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου»⁵, ἡ ἀπέραντος Ἑλληνο-ρωμαϊκὴ περιοχὴ.

6. Ἄλλ' ἡ ἀνωτέρω γνώμη τοῦ E. Norden μετὰ πολλῆς ἐφεκτικότητος δύναται νά γίνῃ ἀποδεκτὴ. Οὗτος τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ὑφισταμένης ἀντιθέσεως μεταξὺ θεωρίας καί πράξεως ἢ προφορικοῦ λόγου καί γραπτοῦ, τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ζητεῖ νά στηρίξῃ μόνον ἐπὶ δύο χωρίων. Τὸ πρῶτον εἶναι εἰλημμένον ἐκ τῆς 339 ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Βασιλίου πρὸς τὸν ῥήτορα Λιβάνιον⁶, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου (370/7-413/4)⁷. Ἴδου ἐν πρώτοις τί λέγει ὁ Μ. Βασίλειος: «Τῷ ὄντι δὲ καί ἀμύθητον ὄσσην ἠδονὴν εἶχεν ὁ λόγος ἐν τῇ πρὸς ἡμᾶς παιδιᾷ· οἷον Πολυδάμαντός τις

4. Die antike Kunstprosa vom 6. Jahrhundert von Chr. bis in die Zeit der Renaissance, Leipzig 1909² τ. 1-2 II, 529.

5. Ἐνθ' ἀν. II, 573 ἐ. ἐ.

6. Migne, PG 32,1084.

7. Ὁμιλ. Α', Migne, MG 66, 1561.

ἢ Μίλωνος παγκρατίου ἢ πάλης ἀγωνίαν παραιτουμένου τὴν πρὸς ἐμὲ αὐτόν· πολλὰ γὰρ περισκεψάμενος οὐδὲν εὔρον ἀσθενείας ὑπόδειγμα· ὥστε τοὺς τὰς ὑπερβολὰς τῶν λόγων ἐπιζητοῦντας ἐναυθὰ σε μᾶλλον ἄγανται τῆς δυνάμεως, οὕτω δυνηθέντα ταῖς παιδιαῖς πρὸς ἡμᾶς καταβῆναι, ἢ εἰ τὸν βάρβαρον ἤγες ὑπὲρ τὸν Ἄθω πλέοντα. Ἄλλ' ἡμεῖς μὲν, ὦ θαυμασίε, Μωσεῖ καὶ Ἡλίᾳ καὶ τοῖς οὕτω μακαρίοις ἀνδράσι σύνεσμεν, ἐκ τῆς βαρβάρου φωνῆς διαλεγόμενοις ἡμῖν τὰ ἑαυτῶν, καὶ τὰ παρ' ἐκείνων φθεγγόμεθα, νοῦν μὲν ἀληθῆ, λέξιν δὲ ἀμαθῆ, ὡς αὐτὰ δηλοῖ· εἰ γὰρ καὶ ἤμεν παρ' ὑμῶν διδαχθέντες, ὑπὸ τοῦ χρόνου ἐπελαθόμεθα. Αὐτὸς δὲ ἐπίστελλε ἡμῖν, ἄλλας ὑποθέσεις ἐπιστολῶν ποιούμενος, αἱ καὶ σὲ δεῖξουσιν καὶ ἡμᾶς οὐκ ἐλέγξουσιν». Εἶναι πρόδηλος ἡ εἰρωνικὴ διάθεσις, μεθ' ἧς ἡ ὠραία αὕτη ἐπιστολὴ εἶναι γεγραμμένη-ἀσχέτως τῆς γνησιότητος ἢ μὴ ταύτης κατὰ τινος. Ἄλλ' εἶναι ἐπὶ τοσοῦτον ἐμφανῆς ἡ πρόθεσις τοῦ μεγάλου Πατρός, ὅπως ἐξάρη τὸ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τιθέμενον βάρος οὐχὶ ἐπὶ τὴν «ἀμαθῆ λέξιν» τυχόν τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἀλλ' ἐπὶ τὸν «ἀληθῆ νοῦν» τῶν ἐκφραζομένων ὑπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων. Ὅτι δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, κατανοεῖ τις ἀναγινώσκων τὴν τοῦ Λιβανίου ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Μ. Βασίλειον ὑπ' ἀριθ. 338, δι' ἧς ὑπερεπαινεῖται ὁ Μ. Βασίλειος ἐπὶ τῇ ἀρίστη τέχνῃ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθέντος λόγου ἐν τῇ 337 συστατικῇ του ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Λιβάνιον. Λέγει ὁ Λιβάνιος: «Νενικήμεθα, ἔφην, μειδιῶν τε ἅμα καὶ χαίρων. Καὶ τίνα σὺ νενίκησαι νίκην; ἤροντο-οἱ παρακαθήμενοι αὐτῷ μαθηταί· καὶ πῶς οὐκ ἀλγεῖς νενικημένος; ἐν κάλλει μὲν, ἔφην, ἐπιστολῶν ἠττημαί· Βασίλειος δὲ κερκράτηκε. Φίλος δὲ ὁ ἀνήρ, καὶ διὰ τοῦτο εὐφραίνομαι!» Ὁ ταπεινόφρων χριστιανὸς Βασίλειος ἐν τῇ ἀπαντήσει αὐτοῦ ἀρνεῖται τὸν κότινον, ὃν ἀποδίδει τῷ διδασκάλῳ, ὡς περὶ τοὺς λόγους τρυφῶντι, τὴν δὲ ἰδίαν ἐπιστολὴν «ῥυπῶσαν» χαρακτηρίζει, ἵνα ἀκριβῶς ἐξάρη τὸ περὶ τοὺς λόγους ἄφθαστον τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Λίαν λοιπὸν ἐξεζητημένη φαίνεται μοι ἡ

δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Norden ἐρμηνεία τοῦ χωρίου, δῆθεν ἐμφανῶς ἀποδεικνύοντος τὴν μεταξὺ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου ὑφισταμένην ἀντίθεσιν, ἢ θεωρίας καὶ πράξεως, τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. Ἄλλ' ἔτι σαφέστερον ὁμιλεῖ ὁ Σ υ ν έ σ ι ο ς: «Οὐδὲν μέλει τῷ Θεῷ θεοφορήτου λέξεως· πνεῦμα θεῖον ὑπερορᾷ μικρολογίαν συγγραφικὴν». Ὁ ἐξάιρετος τῆς ὑψηλῆς «ἀττικῆς» γλώσσης ἐκπρόσωπος πᾶν ἄλλο ἢ περὶ τῆς γλώσσης, τῆς χρησιμοποιοιμένης ὑπὸ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως ὁμιλεῖ, διὰ τὰ ἔχῃ θέσιν τὸ χωρίον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Norden χρησιμοποιοιμένη ἐννοίᾳ. Ὁ Σ υ ν έ σ ι ο ς διακρίνει ἐνταῦθα τὸν λόγον τῆς Π. ἀπὸ τὸν λόγον τῆς Κ.Δ., ἀμφοτέρων προσφερομένων δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου. Ταῦτα δὲ πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ ψαλμ. 74,9: «ὅτι ποτήριον ἐν χειρὶ Κυρίου οἴνου ἀκράτου πλήρες κεράσματος, καὶ ἐκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο, πλὴν ὁ τρυγίας αὐτοῦ οὐκ ἐξεκενώθη, πίνονται πάντες οἱ ἁμαρτωλοὶ τῆς γῆς». Διὰ τὰ μεταφέρει ὁ Σ υ ν έ σ ι ο ς ἐκ τοῦ εἰς παρανόησιν ὁδηγοῦντος γράμματος εἰς τὸ βαθύτερον ἐμπερικλειόμενον νόημα τοῦ Ψαλμῶδου, ἐπάγεται: «Ποτήριον ἐν οἴνῳ ἀκράτῳ πλήρες κεράσματος. Καὶ ἐκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο. Εἰ μὲν ἀκράτου, πῶς πλήρες κεράσματος; Εἰ δὲ ἓν, πῶς ἐκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο; Παντάπασιν ἀτόποις ἔοικε τὰ λεγόμενα· οὐ μὴν τὰ γε νοούμενα. Οὐδὲν μέλει τῷ Θεῷ θεοφορήτου λέξεως. Πνεῦμα θεῖον ὑπερορᾷ μικρολογίαν συγγραφικὴν. Σὺ δὲ βούλει τὴν ἐν τῇ διαφωνίᾳ συμφωνίαν θεάσασθαι; περὶ ποίου ποτηρίου, φησίν; Ὅν τοῖς ἀνθρώποις θεόθεν προποθέντα λόγον ἔχομεν παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἐν Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ Νέα. Τούτῳ γὰρ ἀρδεύεται ψυχὴ τῷ ποτῷ. Ὅτι μὲν λόγος ἐστίν, ἀκρατός ἐστιν ἐκάτερος. Κιρνᾶται γὰρ καὶ διττῶν. Ἐν γὰρ τὸ ἐξ ἀμφοῖν συνιστάμενον, τελείωσις γνώσεως. Ἡ μὲν Παλαιὰ τὴν ὑπόσχεσιν ἔσχεν· ἡ δὲ Νέα τὸν ἀπόστολον ἐξήνεγκε· τὸ δέ, «Ἐκλινεν ἐκ τούτου εἰς τοῦτο», τὴν διαδοχὴν τῶν διδασκάλων αἰνίττεται, τοῦ νόμου τοῦ Μωσαϊκοῦ καὶ τοῦ Κυριακοῦ· καὶ τὸ ποτήριον ἓν. Ἐν γὰρ ἔπνευσε Πνεῦμα, καὶ εἰς προφήτην, καὶ εἰς ἀπόστολον. Καὶ κατὰ τοὺς ἀγαθοὺς ζωγράφους, πάλαι μὲν ἐσκιαγράφησεν, ἔπειτα μὲν τοι διηκρίβωσε τὰ μέλη τῆς γνώσεως. «Πλὴν ὁ τρυγίας αὐτοῦ οὐκ ἐξεκενώθη». Οὐδὲν σχό-

λιον περαιτέρω. Αὐτοὶ οἱ λόγοι τοῦ Σ υ ν ε σ ί ο υ ἀρκοῦσιν εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἀναιρέσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Norden ἐκτεθέντων, ἐν ἐννοίᾳ πάντῃ διαφόρῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Σ υ ν ε σ ί ο υ χρησιμοποιηθείσης φράσεως. Ἐπίσης ἡ παρατήρησις τοῦ Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Θ ε ο λ ό γ ο υ, τοῦ καὶ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ ἐν τῷ ἑαυτοῦ Λόγῳ «Εἰρηνικῶ Γ': Εἰς τὴν σύμβασιν, ἣν μετὰ τὴν σύστασιν ἐποίησάμεθα οἱ ὁμόδοξοι»⁸ ὁμιλοῦντος ἐπὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος, ἀναγινώσκομεν: «Ταῦτα ὡς ἐν βραχέσι πεφιλοσόφηται πρὸς ὑμᾶς δογματικῶς, ἀλλ' οὐκ ἀντιλογικῶς· ἀ λ ι ε υ τ ι κ ῶ ς, ἀ λ λ' οὐκ Ἀ ρ ι σ τ ο τ ε λ ι κ ῶ ς· πνευματικῶς, ἀλλ' οὐ κακοπραγματικῶς· ἐκκλησιαστικῶς, ἀλλ' οὐκ ἀγοραίως· ὠφελίμως, ἀλλ' οὐκ ἐπιδεικτικῶς· ἵνα γνῶτε τὸ αὐτὸ φρονοῦντας ἡμᾶς, οἱ καθ' ἡμῶν δημηγοροῦντες καὶ πανηγυρίζοντες, καὶ τοῦτο μόνον ὁμονοοῦντες, ἐν πνεόντας». Προφανῶς τὸ «ἀλιευτικῶς» λαμβάνεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «ἀποστολικῶς», τοῦ συμφώνως δηλ. πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν «ἀλιέων», ἥτοι τῶν ἀποστόλων ἐκτεθέντος καὶ οὐχὶ συμφώνως πρὸς τὴν «Ἀριστοτελικὴν» φιλοσοφίαν, τὴν μὴ ἀρμονιζομένην πάντοτε πρὸς τὰ ἀποστολικά κηρύγματα. Οὐδεμίαν λοιπὸν ἀναφορὰν ἔχουσιν οἱ λόγοι οὗτοι πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιουμένην λέξιν ἢ τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα.

7. Οὐδεμία ἄρα ἀντίθεσις μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως, ὡς θέλει ὁ Norden. Οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς προτιθέασιν τὴν πρᾶξιν τῆς θεωρίας. Ἀποβλέπουσιν εἰς ὠρισμένον σκοπὸν, ὅπως δῆλον ὅτι καταστήσουν τὰς Εὐαγγελικὰς Ἀληθείας νοητὰς τοῖς πολλοῖς καὶ διαφυλάξουν ἀδιάφθορον τὸ νόημα αὐτῶν πάσης κακοτρόπου παρερμηνείας. Καὶ πράγματι ἀποβαίνουσι θεωρητικοὶ ἔστιν ὅτε καὶ ἐφ' ὅσον πρὸς θεωρητικούς ἢ φιλοσοφοῦντας ἀπετείνοντο καὶ πρὸς κοινὸν εὐπαίδευτον («καὶ πρὸς λόγους εὖ πεφυκός»). Βεβαίως οἱ Πατέρες καὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς διακρίνονται ἐπὶ τε καθαρότητι λόγου καὶ ἐπὶ ὠραιότητι διατυπώ-

8. Migne, MG 35,1164C.

σεως. Ἄλλ' ἡ μορφή τῆς διατυπώσεως δὲν ἦτο δι' αὐτοὺς σκοπός, ἀλλὰ μέσον ἐκφράσεως ὑψηλῶν καὶ θείων διδασκαλιῶν, μυστηρίων δυσερμηνεύτων καὶ ἀποκαλυπτικῶν. Διεσώθη ἐπ' ὄνοματι τοῦ πολυῖστορος Μιχαήλ Ψελλοῦ ἔργον, φέρον τὸν τίτλον: «Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης»⁹, δι' οὗ δίδεται ἀπάντησις εἰς ἐρωτήσαντα (λογιώτατον ἀδελφόν), «τίνες τε καὶ πόσοι τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας πρὸς τὴν τέχνην τοὺς οἰκείους λόγους ἀπέξεσαν» καὶ ἂν δύνανται οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς νὰ συγκριθῶσι πρὸς τινὰ Λυσίαν, φερ' εἰπεῖν, ἢ πρὸς τὸν Δημοσθένην καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς τῆς προχριστιανικῆς Ἑλλάδος σοφούς. Καὶ ὁ Ψελλὸς ἀποκρίνεται: «Φημί γοῦν πρὸς ὅ πυνθάνη ἀποκρινόμενος, ὅτι πολλὺς μὲν καὶ ὁ ἡμέτερος κύκλος ὁ πόσοι τὴν εὐγλωττίαν ἐζήλωσαν· τέσσαρας δὲ τοῦ σύμπαντος χοροῦ τίθημι κορυφαίους· τὴν σάλπιγγα τῆς Θεολογίας Γρηγόριον, καὶ τὸν ἐταῖρον καὶ μέγαν Βασίλειον, καὶ τὸν ἐκ τῶν αὐτῶν σπερμάτων αὐτῶ φύντα Γρηγόριον, καὶ τὴν χρυσῆν λύραν τοῦ Πνεύματος»¹⁰. Καὶ ἐπάγεται: «Τούτων γὰρ ἕκαστος αὐτάρκης ὅτω δὴ βούλει τῶν παρ' Ἑλλησι σοφιστευσάντων παραβαλεῖν». Καὶ περὶ μὲν τοῦ Θεολόγου οὕτως ἐκφράζεται: «Καὶ πρὸς πᾶσαν μὲν Ἀττικὴν Μοῦσαν τὸν οἰκεῖον λόγον ἀπέξεσεν» (904B), περὶ δὲ τοῦ μ. Βασιλείου, ταῦτα ἐπάγεται: «Ὁ δὲ μέγας Βασίλειος, ὥσπερ δὴ τῶν ἀνθρωπικῶν πάντων ὑπερορᾷ, οὕτω δὴ ἔοικε καὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς τέχνης κόσμων καταφρονεῖν, καὶ βούλεται αὐτὸς οἶον τέχνη τις εἶναι τοῦ λόγου· ἀλλ' οὐ πρὸς τέχνην αὐτῶ πλάττεται τὰ συγγράμματα». Περὶ δὲ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ταῦτα ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἀδελφὸν Βασίλειον προστίθησιν: «Πρὸς μὲν γὰρ τὴν Βασιλείου σάλπιγγα αὐλῶ ἂν τις τὴν τοῦ ἀδελφοῦ γλῶσσαν εἰκάσειεν· πρὸς δὲ τοὺς περὶ Δημοσθένην καὶ Ἀριστείδην σάλπιγγα τὸν ἄνδρα τοῦτον κατονομάσειεν» (905C). Καὶ περὶ Χρυσοστόμου ταῦτα προστίθησιν: «Ἔστι τῆς τέχνης (δηλ. τοῦ λόγου) ὡς ἀληθῶς ἄγαλμα... τῶν τε τῆς ῥητορικῆς εἰδῶν ἐντέ-

9. Migne, PG 122,901/8.

10. Αὐτόθι σελ. 901.

χνως μεταχειρίζεται... Ἐξάιρει δὲ τὸν λόγον οὐ τροπαῖς καὶ ἀλληγορίαις καὶ περιφράσεσιν, οὐδὲ τοῖς ὑποβάκχοις καὶ διθυράμβων ὀνόμασιν, ἀλλὰ τῇ ἐμμελεῖ συνθήκῃ καὶ τῷ τῆς φράσεως ἀξιώματι» (908A).

8. Ἡ δημιουργικὴ λοιπὸν γλωσσοπλαστικὴ ἱκανότης τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ τινων ἐτέρων Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τοὺς διέποντας τὰς μορφὰς τοῦ λόγου κανόνας, ἀλλ' ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς τὴν ἀμφιλαφεῖ αὐτῶν παιδείαν καὶ μόρφωσιν, τὸ δὲ εἰς τὴν φύσει ἐν ἐκάστῳ ἐνυπάρχουσαν πολλάκις λογοτεχνικὴν καὶ γλωσσοπλαστικὴν ἐπιτηδειότητα, ὡς καὶ εἰς τὸ κινεῖν τὴν γραφίδα τῶν μεγάλων ἰδίᾳ μορφῶν τῆς Ἐκκλησίας ἱερὸν πάθος ὑπὲρ τῆς νέας ἐξ Ἀποκαλύψεως Θρησκείας τοῦ Ναζωραίου καὶ τὸν ὑπέροχον ζῆλον αὐτῶν πρὸς μετάδοσιν τῶν Ἀληθειῶν τῆς πίστεως, τοὺς γλυκεῖς καρπούς τῆς ὁποίας καὶ οὗτοι ἐγεύθησαν καὶ ἄλλους ἐκ τῶν ἐγγύς αὐτῶν ἰσταμένων ἐκάλουν πρὸς ἀπόλαυσιν αὐτῶν.

Οἱ Πατέρες λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ λοιποὶ δόκιμοι Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς δὲν δύνανται ἐν κυριολεξίᾳ νὰ χαρακτηρισθῶσι καὶ «λογοτέχναι», εἰ καὶ σπουδαῖοι τῶν πολυποικίλων πτυχῶν τοῦ τε γραπτοῦ καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου ἀριστοτέχναι ἀνεδείχθησαν. Οὗτοι ἠδύναντο νὰ διατυπώσωσι τὰς ὑψηλὰς δογματικὰς αὐτῶν διδασκαλίαις καὶ τὰς λοιπὰς χριστιανικὰς διδασχὰς διὰ τῶν οἰκείων αὐτοῖς καὶ ἀρίστων λογοτεχνικῶν μέσων διατυπώσεως. Οὕτω πως, λογοτεχνικοὶ τύποι, γλωσσικῶς καὶ αἰσθητικῶς ἀριστοὶ καὶ οὐχὶ σπανίως ὑποδειγματικοὶ δι' ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ τοῦτ' αὐτὸ κλασσικοί, μεστοὶ ἐνίοτε καὶ ἐφ' ὅσον οἱ ἐπιδιωκόμενοι σκοποὶ τὸ ἐπέβαλλον, βαθέων, ὅσον καὶ εὐγενῶν συναισθημάτων, τίθενται ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ βαθυστοχάστου καὶ πεπνυμένου καλάμου αὐτῶν πρὸς ἐκθεσιν, ἀμυναν καὶ διδασχὴν τῶν θείων τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἀληθειῶν καὶ τῶν ὑπερόχων τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλιῶν.

Ἀσφαλῶς δέ, ὡς πολλάκις ἀνωτέρω εἶπομεν, τοὺς μεγάλους τούτους Ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τὰ μέγιστα συνέδραμε καὶ ὑπεβοήθησεν εἰς τὸ συγγραφικόν των δαιμόνιον καὶ ἡ βαθεῖα

ἐκ μέρους αὐτῶν γινῶσις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας. Διότι οἱ μεγάλοι ἰδίᾳ Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας εἶχον ἐμβαθύνει ὅσον ὀλίγοι εἰς τὸ πνεῦμα τῶν δοκιμωτέρων συγγραφέων τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος· εἶχον κατανοήσει πλήρως τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας καὶ εἶχον ἐμποτισθῆ καὶ ἐνστερνισθῆ καθ' ὅλοκληρίαν τὰ νόματα καὶ διδάγματα τῆς ὑπερόχου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἐφ' ὅσον ταῦτα δὲν ἀντέκειντο τῇ Εὐαγγελικῇ διδαχῇ ἢ ἐφ' ὅσον ὑπεβοήθουν τούτους εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν Εὐαγγελικῶν ἀρχῶν πρὸς λογικὴν κατὰ τὸ δυνατόν διερμηνήνευσιν τοῦ μυστηριακοῦ των χαρακτῆρος. Ἄλλ' ὑπὲρ τὴν θύραθεν παιδείαν, ὑπὲρ τὴν ἀμφιλαφεῖ μὀρφωσιν, καὶ ὑπὲρ τὴν φιλοσοφικὴν κατάρτισιν, διέθετον οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θαυμαστὴν καὶ ὑπέροχον γινῶσιν τοῦ τε γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τῶν Ἀγ. Γραφῶν, μετὰ θερμουργοῦ καὶ ζώσης πίστεως.

9. Πάντα δὲ τὰ ἐφόδια ταῦτα διέθεσαν οἱ Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὡς εἴπομεν, πρὸς ἐδραίωσιν, ἄμυναν καὶ διάδοσιν τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ προσπάθειαι αὐτῶν στρέφονται κυρίως τὴν παραδοθεῖσαν πίστιν νὰ διαφυλάξωσιν ἀγνήν καὶ ἀδιάφθορον· νὰ στηρίξωσι καὶ κατοχυρώσωσι ταύτην γραφικῶς· νὰ συλλάβωσι τὴν μυστηριακὴν πολλὰκις πεμπουσίαν τῆς καὶ διατυπώσωσι ταύτην φιλοσοφικῶς· ν' ἀναπτύξωσι καὶ διερμηνεύσωσι ταύτην κατὰ τὸ δυνατόν λογικῶς· τέλος νὰ κατοχυρώσωσι ταύτην ἀπὸ πάσης ἕξωθεν, ὑπὸ τῶν ἀντιφρονούτων ἰδίᾳ αἰρετικῶν, προσβολῆς. Καὶ ἵνα μὴ αἱ διδασκαλαὶ καὶ ἀποφάνσεις τῶν μεγάλων τούτων ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν φέρωσι τὴν σφραγίδα τὴν ἀτομικὴν καὶ προσωπικὴν, ἥτις καὶ διαβλητὴ θὰ ἦδύνατο νὰ γίνῃ, ἀλλὰ καὶ εἰς σφάλματα, συμφώνως πρὸς τὴν φύσει ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ ἐνυπάρχουσαν ἀτέλειαν, δυνατόν πολλὰκις νὰ ὀδηγηθῆ, συγκαλοῦσιν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. Συνόδους Οἰκουμενικάς, ἅς ἢ προγενεστέρα περίοδος τῆς πρὸ τοῦ μ. Κωνσταντίνου ἐποχῆς παντελῶς ἀγνοεῖ, ἵνα διὰ τοῦ καθολικοῦ κύρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐνιαίας Ἐκκλησίας Ἱεραρχῶν, τοῦ κύρους τοῦ στηριζομένου ἐπὶ τοῦ ἀπροσώπου, τοῦ ὑπὲρ ἀτομικοῦ, μόνον δὲ τοῦ θεοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ, διακηρύξωσιν εἰς τοὺς αἰῶνας τὴν ὀρθόδοξον

Ἀλήθειαν, καὶ διαφυλάξωσιν οὕτω τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς ταύτης Παραδόσεως διὰ τῆς δι α δ ο χ ῆ ς. Καὶ ἔκτοτε αἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἰσχύουσιν εἰς τὸ διηνεκές πλέον, ὡς πρὸς τὰ δογματικά καὶ ἠθικά ζητήματα, ὡς δόγματα ἀμετάθετα καὶ ὡς θεμέλια διὰ τὴν περαιτέρω οἰκοδομὴν τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης.

10. Νομίζω ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τὴν θέσιν ταύτην ν' ἀσχοληθῶ καὶ περὶ τὸ νεώτερον πρόβλημα, τὸ ὡς «θεολογικὸν» ἢ «μεταφυσικὸν» πρόβλημα τῆς γλώσσης τῶν Ἀγ. Γραφῶν, οὐ μὴν καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀπὸ τινων ἐτῶν ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν ἰδίᾳ Θεολόγων εἰς μέσον τιθέμενον. Βεβαίως ὑφίσταται καὶ τοιοῦτον πρόβλημα, μάλιστα κατ' ἐξοχὴν «θεολογικὸν γλωσσικὸν» πρόβλημα, προελθὸν κυρίως ἐκ τῆς θεωρίας τῆς Ἑρμηνευτικῆς τῶν Ἀγ. Γραφῶν. Ἡ Γερμανικὴ γλῶσσα κάμνει σαφῆ διάκρισιν μεταξὺ Sprache καὶ Wort, ὡς ἄλλωστε καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία μεταξὺ «Ὁμιλίας» καὶ «Λόγου» ἢ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μεταξὺ «νοῦ» καὶ «λόγου», μεταξὺ ἐνδιαθέτου «λόγου» καὶ προφορικοῦ. Κατὰ δὲ τὴν ὠραίαν διατύπωσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, «νοῦς ἐστὶ λόγος ἐγκείμενος, λόγος δὲ νοῦς προπεμπόμενος», ἂν καὶ ἡ ὠραιότης τῆς φράσεως κατ' οὐσίαν οὐδὲν καθορίζει, ἐφ' ὅσον περιπίπτει εἰς ταυτόσημον κατ' ἀντίθετον φορὰν ἐρμηνεῖαν τῆς ἐννοίας τῶν ὄρων «νοῦς» καὶ «λόγος».

Τὸ μεγάλης λοιπὸν σπουδαιότητος «θεολογικὸν γλωσσικὸν» πρόβλημα τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀναπτυχθῇ εἰς τὰ στενὰ ὄρια τῆς ὁμιλίας μας.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ κλείσω τὴν ὁμιλίαν μου, ἃς μοὶ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω ὀλίγας λέξεις, ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησαν οἱ πλεῖστοι τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μας εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ ἐφεξῆς. Ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰ. ἄρχεται ἐμφανιζομένη μία νέα γλωσσικὴ ἐξέλιξις ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία λαμβάνει ἐν πολλοῖς δ η μ ὡ δ η, ἥτοι λαϊκὴν χροιάν. Πρὸς τοῦτο πολλοὶ λόγοι ἐξεβίασαν οἰονεὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ν' ἀκολουθήσουν διπλῆν κατεύθυνσιν ἐν τῇ χρήσει ὑπ' αὐτῶν τῆς

γλώσσης. Ὡς γνωστόν, τὰ Σχολεῖα μετὰ τὴν ἄλωσιν, τὰ προοριζόμενα διὰ τὸν πολὺν λαόν, ἐμειώθησαν καταπληκτικῶς. Ἦτο φυσικὸν λοιπὸν νὰ ἐπιδράσῃ τοῦτο δυσμενῶς καὶ ἐπὶ τὴν ὅλην μὀρφωσιν τοῦ λαοῦ. Αἱ ἔξωθεν προπαγάνδαι, θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικάι, ἐχρησιμοποιοῦν πρὸς διάδοσιν τῶν προσηλυτιστικῶν αὐτῶν ἰδεῶν, γλῶσσαν ἀπλὴν καὶ νοητὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Οὕτω πως πλῆθος ἄπειρον ψυχωφελῶν δῆθεν καὶ παντὸς εἶδους ἠθοπλαστικῶν ἔργων, ἀπὸ τε προτεσταντικῆς καὶ ἀπὸ καθολικῆς παπικῆς πλευρᾶς, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος εἰς γλῶσσαν ἀπλὴν, πρὸς ἐπικράτησιν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἑκατέρας τῶν δύο ἀνωτέρω προπαγανδίζουσῶν Ἐκκλησιῶν, μεταξύ κυρίως τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ προτεσταντικῆς πλευρᾶς ἐν πρώτοις ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1638 ἐν Γενεύῃ, δαπάναις τῆς Ὀλλανδικῆς Κυβερνήσεως, «Ἡ Καινὴ Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δίγλωττος, ἐν ἧ αὐτοπροσώπως τό τε θεῖον πρωτότυπον καὶ ἡ ἀπαραλλάκτως ἐξ ἐκείνου εἰς ἀπλὴν διάλεκτον διὰ τοῦ μακαρίτου κυρίου Μαξίμου τοῦ Καλλιουπολίτου γενομένη μετάφρασις ἅμα ἐτυπώθησαν. Ἐν ἔτει 1638, Ἐν Γενεύῃ ἦ κατ' ἄλλους ἐν Λαίδεν (Leiden) εἰς 2 τόμ., εἰς σχ. 4ον. Ὑστερον δὲ ἐτυπώθη εἰς ἀπλὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἡ «Κατήχησις τῆς Heidelberg», ἐν ἔτει δὲ 1648 ἐτυπώθη, ἐπίσης εἰς δημῶδη Ἑλληνικὴν καὶ εἰς καλλιτεχνικωτάτην ἐμφάνισιν, ἡ «Βελγικὴ Ὁμολογία» (Confessio Belgica).

11. Ἀπὸ μέρους τῶν παπικῶν ἐπιδεικνύεται μεγαλυτέρα δραστηριότης μεταφραστικὴ καὶ προσηλυτιστικὴ. Οὕτω πως ἐνεφανίσθη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἔτι τοῦ ΙΖ' αἰ. μία τεραστία εἰς ἔκτασιν καθολικίζουσα γραμματεία, συντεταγμένη εἰς δημῶδη Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ-του Ledesma ἐν ἔτει 1609 δημοσιευθεῖσαν «Διδασκαλίαν χριστιανικὴν», ἐπανεκδοθεῖσαν καὶ κατὰ τὸ 1687. Ὁμοίως τὸ ὁμῶνυμον ἔργον τοῦ Καπουτσίνου μοναχοῦ Παύλου Lagnius, τὸ ἐν ἔτει 1668 τυπωθέν. Τοῦ τελευταίου δὲ τούτου ἐδημοσιεύθη κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος καὶ τὸ «Ἐγχειρίδιον.» Εἰς δημῶδη Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐδημοσιεύθησαν ἐπίσης καὶ τὰ τεραστίαν ἐπίδρασιν

ἀσκήσαντα ἔργα καθολικῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Νεοφύτου Ροδινοῦ («Ἀσκησις πνευματικῆ») καὶ «Περὶ ἐξομολογήσεως», ἀμφότερα τὸ 1671. Πλειστάκις δ' ἀνετυπώθησαν δημοσιευθέντα τὰ ἐκ μεταφράσεως καθολικὰ ἔργα τοῦ Βελλαρμίνου μὲ τὸν αὐτὸν τίτλον, ἥτοι *Doctrina Christiana* καὶ *De mentis ascensione*, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ περίφημον προσευχητάριον τοῦ Aloisius ἐκ Granata «*Quia de peccadores*», ὅπερ ἐδημοσιεύθη ἐν ἔτει 1638 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁδηγία τῶν ἀμαρτωλῶν». Ἐκ τῆς πληθύος τῶν προσηλυτιστικῶν τούτων ἔργων τῆς καθολικῆς προπαγάνδας, φυσικὸν ἦτο νὰ ὑποστῶσιν ἐπίδρασιν οὐ μόνον ἱκανοὶ ἐκ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τινες Θεολόγοι. Οὕτως ἰσχυρῶς ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ καθολικισμοῦ ὁ Νικόλαος Βούλγαρις (οὐχὶ ὁ περίφημος Εὐγένιος Βούλγαρις) ἐν τῇ «Ἱερᾷ Κατηχήσει» αὐτοῦ, τῇ ἐν ἔτει 1681 ἐκδοθείσῃ. Ἐπίσης καὶ ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Ἀμαρτωλῶν σωτηρία», τῷ ἐν ἔτει 1641 τὸ πρῶτον ἐκδοθέντι, πλῆθος ρωμαϊκῆς παπικῆς ὕλης ἐπέχειργάσθη, τὸ δ' ἔργον του τοῦτο ἀπέβη ἐκ τῶν περιφημοτέρων καὶ δημοφιλεστέρων ψυχωφελῶν συγγραμμάτων.

12. Τὴν ὅλην δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐφεξῆς διὰ τὸ ὀρθόδοξον Ἑλληνικὸν στοιχεῖον, ἀπὸ τε μορφωτικῆς καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς, ἅμα δὲ καὶ προσηλυτιστικῆς ἀπόψεως, διαζωγραφίζει κάλλιον παντὸς ἄλλου ὁ ὄντως ἐθνομάρτυς πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις (4 Ν/βρίου 1620-27 Ἰουνίου 1638), ἐν οἷς οὗτος, ἀντεπεξερχόμενος κατὰ τῶν καθολικῶν, ἔγραφεν: «Ὅσον πῶς δὲν ἔχομεν σοφίαν καὶ μαθήματα ἀλήθεια εἶναι, ἀμὴ ἄς μετρήσουν δύο πράγματα οἱ Λατίνοι, πρῶτον ὅτι τὸν καιρὸν τὸν παλαιόν, ὅσον ἡ σοφία ἐπολιτεύετο εἰς τὴν Ἑλλάδα τοὺς Λατίνους οἱ Ἕλληνες εἶχαν διὰ βαρβάρους· καὶ τώρα ἂν ἐβαρβαρώθημεν ἡμεῖς καὶ ἐκεῖνοι ἐσοφίσθησαν, παράξενον δὲν εἶναι· ἡ πτωχεία καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῆς βασιλείας μας τὸ ἔκαμαν καὶ ἄς ἔχωμεν ὑπομονὴν· δεύτερον, ἄς λογιᾶσούν ὅτι ἂν δὲν ἔχωμεν σοφίαν ἐξωτέραν, ἔχομεν χάριτι Χριστοῦ σοφίαν ἐσωτέραν καὶ πνευματικὴν, ἡ ὁποία στολίζει τὴν ὀρθόδοξόν μας πίστιν καὶ εἰς τοῦτο πάντοτε εἴμεσθην ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς Λατίνους, εἰς

τούς κόπους, εἰς τὰς σκληραγωγίας· καὶ νὰ σηκώνωμεν τὸν σταυρὸν μας καὶ νὰ χύνωμεν τὸ αἷμά μας διὰ τὴν πίστιν καὶ ἀγάπην τὴν πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἐὰν εἶχε βασιλεύσει ὁ Τοῦρκος εἰς τὴν Φραγκίαν δέκα χρόνους, χριστιανούς ἐκεῖ δὲν εὔρισκες· καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τώρα διακοσίους χρόνους εὔρισκεται καὶ κακοπαθοῦσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ βασανίζονται διὰ νὰ στέκουν εἰς τὴν πίστιν τους, καὶ λάμπει ἡ πίστις τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ μυστήριον τῆς εὐσεβείας καὶ ἐσεῖς μοῦ λέγετε ὅτι δὲν ἔχομεν σοφίαν; Τὴν σοφίαν σου δὲν ἐθέλω ἐμπρὸς εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ· κάλλιον ἦτο νὰ ἔχη τινὰς καὶ τὰ δύο, δὲν τὸ ἀρνοῦμαι, πλὴν ἀπὸ τὰ δύο τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ προτιμῶ»¹¹.

13. Πάντα τὰ γεγονότα, ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, ἐδημιούργησαν νέαν κατάστασιν διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν καὶ ἐξεβίασαν τοὺς ἡγέτας αὐτῆς νὰ λάβουν θέσιν καὶ ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς δημῶδους Ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ τεθὲν δίλημμα ἦτο ἂν ἔπρεπεν ἡ Ἐκκλησία νὰ ἐξακολουθήσῃ χρησιμοποιοῦσα ἀποκλειστικῶς τὴν «ἀττικὴν» καὶ ἀρχαιοπρεπεῖ γλῶσσαν, ἢ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν χρῆσιν γλώσσης δημωδεστέρας καὶ ἀπλουστέρας, περισσότερον νοητῆς ὑπὸ τοῦ ἀμορφώτου πληρώματος αὐτῆς. Καὶ πρὸς τιμὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας δεόν νὰ λεχθῆ, ὅτι αὕτη ἐν ὀρθοτάτῃ καὶ ἐμπνευσμένῃ διακρίσει ἀπεφάσισεν, ὅπως ἐν μὲν τῇ Λατρείᾳ διατηρηθῆ ἡ τῶν ἀρχαίων γλῶσσα καὶ ἐπομένως ἡ κληρονομία τῶν Πατέρων διαφυλαχθῆ· ὁ λόγος δὲ τοῦ Θεοῦ ἀπεφασίσθη ὅπως κηρύττεται ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ, τῇ ὑπ' αὐτοῦ καταληπτῇ καὶ δι' αὐτῆς ἐπιδιώκῃται ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος διαπαιδαγωγῆσις. Τὸ ἴδιον μέτρον δ' ἐλήφθη, προκειμένου ν' ἀντικρουσθῶσι τὰ προσηλυτιστικὰ καὶ προπαγανδιστικὰ ἔργα τῶν ἀντιπάλων. Ἐὰν καὶ κατ' ἀρχὴν οἱ ἄριστοι ἀντιπρόσωποι τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, διατελοῦντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς παραδόσεως, τῆς τοσαύτην ἰσχὺν ἀνέκαθεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐχούσης, ἀμφιταλαντεύονται καὶ διστάζωσι νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν ζῶσαν τοῦ λαοῦ γλῶσσαν, βα-

11. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾱ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἐν Ἀθήναις 1948/9, τ. 1-2, I, 61.

θμηδὸν ὅμως χωρίζονται οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ ἐν τῷ γλωσσικῷ ζητήματι καὶ μία ὅλη σειρὰ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἐμφανίζεται, ἥτις ἀγωνίζεται νὰ παράσχη ἀξιόλογον δὴ μ ὠ δ ἦ θρησκευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν. Τοῦτο δὲ ἐξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον.

14. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὀρθόν, οὔτε δίκαιον, νὰ κατηγορηθῆται ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐπὶ φανατικῇ προσκολλήσει εἰς πεπαλαιωμένας δῆθεν γλωσσικὰς ἀντιλήψεις. Διότι ἡ Ἐκκλησία, ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἂν καὶ αἰσθάνεται βαθέως τὴν εὐθύνην αὐτῆς διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἀφθάστου προγονικοῦ θησαυροῦ, εἰς τὰ ζητήματα ἰδίᾳ τοῦ δόγματος καὶ τῆς Λατρείας, ἐν τούτοις πάντοτε αὕτη ἐπέτρεψε τὴν χρησιμοποίησιν γλώσσης ἀπλουστερας καὶ δημωδεστερας, ἰδίᾳ πρὸς διαπαιδαγώγησιν καὶ ἠθικὴν ἐξύψωσιν τοῦ ποιμνίου αὐτῆς. Διὰ τὴν Ἑλληνικὴν λοιπὸν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Ἑλληνας Ἐκκλησιαστικοὺς Συγγραφεῖς, ἡ γλῶσσα οὐδέποτε ἐθεωρήθη «σκοπὸς», ἀλλὰ πάντοτε «μέσον» ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ πληρώματος αὐτῆς. «Σκοπὸς» τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν τρισυπόστατον Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον. «Μέσον» δὲ ἐμφυτεύσεως εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστῶν τῆς ἡ γλῶσσα. Ἡ Ἐκκλησία οὔτε λησμονεῖ οὔτε θὰ λησμονήσῃ ποτὲ τὴν θεϊαν διδαχὴν τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν Παύλου, κηρύττοντος: «Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἤχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον» (Α' Κορ. 13,1).

Τὴν αὐτὴν στάσιν ἐτήρησαν ἔκπαλαι καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅλη ἡ χορεία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Καὶ ἐπὶ πλέον ἔχουν οὗτοι ὑπὲρ ἑαυτῶν τὸ ὅτι ἀπέβησαν οἱ διαμορφωταὶ τοῦ κοινοῦ ἰδιώματος τῆς ἀρχαίας «ἀττικῆς» γλώσσης καὶ οἱ ἄριστοι ἐκπρόσωποι τῆς λογοτεχνικῆς διαμορφώσεως τῆς ἀνωτέρας «κοινῆς» Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀποβάντες οὕτω ἄριστα καὶ αἰώνια πρότυπα γλωσσικῆς καὶ λογοτεχνικῆς διατυπώσεως τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως διδασκαλιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.